

Митрофаненко Ю.С.

КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»

ВІЙСЬКОВА БОРОТЬБА МІЖ ВІЙСЬКОМ УНР ПЕРШОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ ТА ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ НА ТЕРЕНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ (ЛЮТИЙ – КВІТЕНЬ) 1920 Р.

Стаття стосується аналізу подій Української революції 1917–1921 рр.: на теренах Центральної України. У фокусі дослідження військовий аспект перших визвольних змагань. Хронологічні рамки дослідження – лютий – квітень 1920 р. Автором розглянуто перебіг подій російсько-української війни в цьому регіоні; значення повстанського руху центру України на хід та результат військової операції Дієвої армії УНР по захопленню Вознесенська в квітні 1920 р. Окрема увага приділена Злинському антибільшовицькому повстанню. Цей епізод визвольних змагань опинився поза увагою дослідників військової історії УНР, що довів аналіз історіографічного зрізу проблематики публікації. Автор вводить до наукового обігу низку невідомих джерел з Державного архіву Кіровоградської області, які вперше залучаються до наукового обігу. Результатом дослідження є висновок, що Злинське антибільшовицьке повстання квітня 1920 р. мало вагомий вплив на хід успішної військової операції Дієвої армії УНР під командою Михайла Омеляновича-Павленка проти російських більшовицьких окупантів. Причиною повстання стала економічна політика російських комуністів в українських селах. Іншим чинником збройного виступу був релігійний. Грабіжницькі заходи червоні збиралися здійснити на Великдень, що стало приводом до повстання. Злинчанам вдалося на декілька днів затримати вояків Червоної армії, які вже отримали завдання знищити підрозділи армії УНР, що рухалися до Вознесенська. Автор доводить зв'язок між цими подіями і робить висновок про вплив селянського повстанського руху на хід успішної операції українського війська.

Ключові слова: Центральна Україна, Дієва армія УНР, Перший Зимовий похід, повстанський рух, Злинка, Червона армія.

Постановка проблеми. Публікація присвячена дослідженню регіональних аспектів визвольних змагань 1917–1922 рр. Вона стосується аналізу події російсько-української війни першої половини 1920 р. на території Центральної України. Проблематика дослідження зумовлена актуальністю локальних студій, без вивчення яких неможливо зрозуміти багатоаспектну історію Української революції. Незважаючи на увагу істориків до регіоналістики доби визвольних змагань, терени Центральної України залишаються недостатньо дослідженими, тому є перспективним майданчиком для плідних наукових студій.

Аналіз останніх публікацій. В історіографії існує чимало спогадів та досліджень присвячених Вознесенській операції Дієвої армії УНР 16 квітня 1920 р., однак бракує аналізу передумов, що спричинили цей успіх [5; 7; 14; 15; 16]. Висвітлення цієї сторінки військової історії УНР дозволяє зрозуміти вплив селянського антибільшовицького повстанського руху в Центральній

Україні на перебіг військових подій між армією УНР та Червоною армією навесні 1920 р. Окремі епізоди визвольних змагань на цій території проаналізовано автором у книзі третьої серії «Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922 рр. Український погляд» [10]. Також у співавторстві ці події розглянуто в статті «Пекельна Пасха. Як російські старовіри допомогли армії УНР здобути Вознесенськ» та публікації під назвою «Злинське антибільшовицьке повстання 1920 р.: хронікально-документальна реконструкція події» [11; 12].

Джерельною базою дослідження є документи, виявлені автором у Державному архіві Кіровоградської області. Їхня актуальність та новизна спонукали ввести ці джерела до наукового обігу, з відповідним авторським аналізом та інтерпретацією [2]. Крім цього автором використано документи, які історик Ярослав Тинченко відшукав у російському державному військовому архіві. Інша група джерел – це спогади учасників Першого Зимового походу: Михайла Омеляновича-

Павленка [14], Олександра Доценка [4], Петра Дяченка [5], Юрка Тютюнника [16] та інших учасників визвольної боротьби: Ісака Мазепи [9] та Михайла Михайлика [13]. Вони містять цікаві подробиці перебігу військових дій між Червоною армією та військом УНР в центрі України у 1920 р.

Формулювання цілей статті. Основним завданням статті є аналіз військових дій між Дієвою армією УНР та Червоною армією в Центральній Україні під час Першого Зимового походу в лютому – квітні 1920 р.

Виклад основного матеріалу. Для початку проаналізуємо військово-стратегічну ситуацію, що склалася на теренах Центральної України на початку 1920 р. Дієва Армія УНР під час тривалого рейду з Волині потрапила ці території ще в січні 1920 р. Противником українського війська тоді були рештки Збройних Сил Півдня росії, які втратили боєздатність під впливом поразок від червоноармійців, складних кліматичних умов та боротьби з українським повстанством. Ю. Тютюнник влучно висловився про стан російської білогвардійської армії: *«то була розтоптана гадина, що сичала й вертіла хвостом, але не мала вже сили посунутися вперед, щоб укусити ворога»* [16, с. 165].

Військо УНР за підтримки місцевого населення рухалося вперед тилами деморалізованих білогвардійців, іноді вступаючи в нетривалі сутички, як це сталося під Володимирівкою наприкінці січня 1920 р.

Тим часом червоні 24 січня 1920 р. після кількох боїв силами 60-ї дивізії 12-ї армії за підтримки повстанців Андрія Гулого-Гуленка вибили білогвардійців з Єлисаветграду (Єлисавета). Після захоплення міста вони запропонували Андрію Гулому-Гуленку увійти до складу регулярної РСЧА, але отаман відхилив пропозиції більшовицького командування і вирушив на з'єднання з військом УНР, що теж шукало контактів з повстанцями А. Гулого.

Тим часом більшовики, втративши вплив на А. Гулого-Гуленка, не припиняли спроб, за допомогою потужної пропаганди, схилити на свій бік інші українські частини. Михайло Омелянович-Павленко згадував, що в січні 1920 р. радянська платформа була дуже популярною серед українського повстанства, тому керманічі армії УНР Першого Зимового походу побоювалися поширення радянофільства серед своїх вояків. 18 січня 1920 р. поблизу села Тишківка (нині Кіровоградська область) представники Волинської дивізії спробували домовитися про союз з українськими

комуністами: боротьбістами, але невдало. Надалі завдяки твердій позиції командного складу війська, зокрема М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника, симпатії до більшовиків оминули вояків армії Першого Зимового походу.

«На нараді 18 січня 1920 р. промова отамана Тютюнника, а потім моє слово – остаточно виявили і зафіксували тогочасну ідеологію війська – воно було за національну суверенність на ґрунті демократичному. Так була поставлена крапка над «і». До самого кінця походу, ні при яких обставинах, які б вони не були важкі, питань про орієнтацію у війську ніхто не підносив», – підсумував Михайло Омелянович-Павленко [14, с. 267]. 21 січня 1920 р. армія УНР прийняла рішення воювати з червоними. Ю. Тютюнник зазначив, що рішення про початок війни з більшовиками приймалося в умовах секретності, тому не було занесено до протоколу [16, с. 166].

В лютому 1920 р., коли білі остаточно залишили Центральну Україну, тут залишилися дві військові сили: армія УНР та Червона армія. 7 лютого 1920 р. в Цибулевому (село в Центральній Україні) між ними відбувся перший бій. Чисельна перевага була на боці червоних, які наступали зі Знам'янки (велика залізнична станція), тому воякам УНР довелося залишити цей населений пункт. Дивізія червоних, що атакувала Цибулеве, також мала завдання ліквідувати повстанців А. Гулого-Гуленка, але той, маючи з десяток ручних кулеметів уникнув оточення, а згодом приєднався до основних сил армії УНР Зимового походу. 8 лютого 1920 р. в селі Цвітній Київської губернії (нині Кіровоградська область) з'єдналися всі частини Південної групи армії УНР, за винятком полку Чорних запорожців, які в той момент перебували на сусідній Черкащині. М. Омелянович-Павленко прийняв рішення стати на перепочинок, щоб реорганізувати Південну групу та встановити зв'язки з Північною групою Ю. Тютюнника. Крім вояків А. Гулого-Гуленка, до війська доєднався курінь Низових Запорожців, сформований переважно з селян с. Глодоси – важливого повстанського осередку. До його складу увійшло чимало вояків, які упродовж 1918–1919 рр. служили старшинами та козаками в різних частинах Дієвої армії УНР [15, с. 34]. Окрім цибулівського бою сутичок між українським та більшовицьким військом в лютому 1920 р. більше не виникало.

Поки армія УНР рейдувала запіллям червоних у сільській місцевості, більшовики контролювали великі міста Центральної України та зміцнювали свої військові підрозділи за рахунок частин,

що прибували з росії. У середині лютого 1920 р. 60-ту стрілецьку дивізію 12-ї армії передали в розпорядження 14-ї радянської армії. Саме на неї покладалося завдання боротися з підрозділами армії УНР, що перебували на цих теренах. Червоні швидко встановили контроль над вузловими залізничними станціями. Близькість Холодного Яру – одного з потужних центрів українського повстанства робила Єлисавет важливим містом у боротьбі з селянським повстанським рухом та «бандами Павленка та Тютюнника», які здійснювали марш тилами червоних. Саме цим було зумовлено рішення розташувати штаб 14-ї армії в Єлисаветграді.

Однак важко не погодитися з висновками історика Ярослава Тинченка, що в лютому 1920 р. для радянського командування фронт проти партизанської армії Омеляновича-Павленка не був основним. Головним завданням більшовиків була повна ліквідація групи військ Одеського напрямку Збройних Сил Півдня росії. Другим серйозним противником були польські війська на заході, бо, незважаючи на формально неоголошену війну, поляки становили небезпеку для червоних. Для ліквідації повстанського війська більшовики не мали достатньої кількості сил та підтримки населення, тому занурюватися вглиб сільської місцевості поки не наважувалися, а брали під контроль тільки губернські, повітові міста та найважливіші залізничні магістралі.

На думку Я. Тинченка, для успішної боротьби за армією Першого Зимового походу червоним треба було виділити від 6 до 10 тис. вояків, але таких ресурсів вони теж не мали. Чисельність армії УНР на той момент складала 2800 піхотинців та 1 500 кавалеристів. Пасивність більшовиків у боротьбі з армією УНР пояснювалася тим, що їхня розвідка надавала хибні дані про чисельність українського війська, вдвічі та навіть утричі перебільшуючи сили УНР [15, с. 35].

Армія УНР також уникала боїв з великими більшовицькими загонами, бо мала обмаль набоїв. Тим часом російські червоноармійці після перемоги над білими перекинули військові частини з півдня до центру України, тому чисельність більшовицьких військ тут постійно зростала. Командуванню Дієвої армії УНР було про це відомо завдяки даним розвідки. Вояки Волинської дивізії повідомляли: «24.ІІ на ст. Єлисавет стояли 2 ешелони комуністів по 20 вагонів (200–250 чоловік кожний). Один ешелон стояв на ст. Єлисавет під парами в напрямку на ст. Знаменку.» [4, с. 83].

В лютому 1920 р. між червоними та армією УНР точилися інформаційна війна або, як влучно висловився В. Винниченко, «війна впливом». Більшовики на підставі інструкцій В. Леніна та Л. Троцького намагалися схилити вояків УНР на свій бік, переконуючи, що російські червоноармійці прийшли не захоплювати, а визволяти Україну від російських білогвардійців, а надалі нададуть можливості для розвитку незалежної України. М. Омелянович-Павленко згадував про небезпеку впливу більшовицької агітації на своїх вояків. Аби запобігти подібним впливам керівництво армії УНР розгорнуло контрагітацію. Між росіянами та українцями розгорнулася справжня інформаційна війна. Перемога в боротьбі за настрої українського селянства була важливою для обох сторін. Михайло Омелянович-Павленко згадував про її особливості: *«В часі цього маршу доводилося нам стрічатися з невеличкими комуністичними відділами, які все держалися ніяково. Очищали нам дорогу, не вступаючи з нами до бою. Ми їх не переслідували, але, якщо попадали до нас в руки, обеззброювали і виряджали на московщину як непотрібний в Україні елемент... Тим часом большевики зачали свою главну роботу – агітувати проти українських військ між населенням говорячи, що нібито вони разом із нами ідуть на Україну тільки з метою, щоби допомогти повстанцям у боротьбі з денікінцями, знищити добровольчу армію, після чого вернуться в московщину, не втручатимуться в справи України, визнають самостійну Україну і т.п. Нашими агентами було встановлено, що вони розповсюджують офіційний наказ Троцького про визнання самостійності України і позірне невтручання в діла українського народу. Контрагітація з нашого боку мала великий успіх, і комуністи не мали впливу на населення. Їм спочатку селяни недвозначно говорили, що вони їх не визнають»* [14, 292–293].

Навесні 1920 р. розпочався новий етап військової боротьби між червоними та армією УНР. 7 березня 1920 р. з'явився наказ за підписом самого І. Сталіна із завданням знищити частини армії УНР Першого Зимового походу: *«Начальнику тилу фронту, в підлеглість якого передаю з резерву фронту Латдивізію та 21 бригаду 7 дивізії с 7 кавполком та 121 бригаду. 41 дивізії завершити в найкоротший термін частинами 21 та 121 бригад ліквідацію павленківських банд (Тютюнника, Кацюри (Коцюра), Чучупака, Гулий, Гуленко в районі Знам'янка – Чигирин – Сміла»* [8, с. 299].

У документі, підписаному командувачем фронту П. Єгоровим, начальником штабу Петіним

та членом Реввійськради І. Сталіним, існує плутанина з прізвищами та політичною орієнтацією повстанців. Зокрема, Свирид Коцур був ворожим до армії М. Омеляновича-Павленка. А з особи Андрія Гулого-Гуленка більшовики створили аж двох повстанських ватажків «Гулого» та «Гуленка», що було помилкою. Цей наказ можна вважати початком активної фази військового протистояння між російськими більшовиками та армією УНР.

У війську УНР на початку березня теж було прийнято стратегічне рішення, що суттєво вплинуло на перебіг подій весни 1920 р. Саме 12 березня 1920 р. у Гайвороні, що на східному Поділлі, відбулася важлива нарада в штабі армії, яка мала визначити напрям подальшого руху українського війська та долю Першого Зимового походу. Ситуація була непевна. Юрко Тютюнник писав: *«Ми ніяк не могли довго стояти на одному місці. Треба було бити ворога, коли не хотіли самі бути битими. Ми знову хиталися. Що робити? Переходити Буг, вішати на шибеницях російських комісарів і приєднувати Українську галицьку армію чи ні? А коли приєднаємо, то що будемо з нею робити? Відсутність інформації з-поза кордону тяжко відбивалася на цій справі. При більшій енергії ворог міг вирвати в нас ініціативу, і тоді було би кепсько. Армія була потоплена. У деякого з командного складу почали псуватися нерви»* [16, с. 187–188].

Під час наради обговорювалися два варіанти подальших дій. Перший – перейти Буг і форсованим маршем підійти до лінії польсько-радянського фронту, прорвати її та укритися на контрольованій поляками території та завершити похід. Другий – не переходити Буг та продовжити рух заплілям червоних. Ю. Тютюнник писав, що командування усвідомлювало ризики продовження походу – бути розбитими, бо армії бракувало набоїв: *«Коротко, перше рішення: мінімум ризику і надія на відпочинок; друге – значний ризик»* [16, с. 188]. На думку Ю. Тютюнника, більш активні операції підносили авторитет нашої армії не тільки між населенням, Українською Галицькою армією, а також і серед поляків. За свідченнями Юртика (псевдо Ю. Тютюнника) думки розділилися. Перший варіант підтримували полковник Никонів – командир Волинської дивізії, полковник Стефанів – командир Третього кінного полку та полковник Долуд (т. в. о начальника штабу армії).

За другий варіант, тобто за продовження рейду тилами червоних, виступили Ю. Тютюнник та А. Гулий-Гуленко. М. Омелянович-Павленко –

командуючий армією УНР схвалив рішення про продовження боротьби в заплілі. В мемуарах він детально описав рішення наради в Гайвороні. Одне з них стосувалося майбутньої Вознесенської операції: *«зробити ряд демонстративних акцій і маршрутів углиб України, а потім повернутися до Бугу з метою захоплення Вознесенська, збройної бази та переправи через Буг»*. Отже, рішення про атаку Вознесенська не було спонтанним, бо планувалося заздалегідь, а нарада в Гайвороні передувала майбутній блискучій військовій операції по захопленню цього міста [14].

Також у розвиток поставлених задач було зайняти важливі військово-адміністративні пункти, у площі між середнім Бугом і річкою Синюхою: *«здемонструвати там присутність армії»*, а потім продовжити наступ у південно-східному напрямку. Згідно з цим планом Київська дивізія отримала завдання захопити переправу біля Новоархангельська (нині Кіровоградська область). Надалі планувалося переправитися через р. Синюху, форсуватися на північ від залізничного вузла і далі рухатися в район Єлисавету. У напрямку Голти з Гайворона вирушив «імпровізований» бронепотяг «Запорожець» з однією гарматою та кулеметами і мав спостерігати за цією ділянкою залізниці.

М. Омелянович-Павленко зауважив, що площа маневрування була доволі ризикованою та несприятливою, бо загрожувала українському війську бути притиснутому до водної артерії або залізниці, де більшовики за рахунок панцерників мали б значну перевагу. Проте військо продовжувало свій небезпечний рейд. Командарм зазначив, що одним із важливих чинників сподівань на успіх операції було *«співчуття всього населення краю та переконання, що нас оточують свої люди»* [14, с. 307].

Активні операції Армії УНР на Уманському та Ольвіопольському напрямках викликали занепокоєння у радянського командування. У складі штабу 14-ї армії 20 березня 1920 р. було створено т. зв. «Штаб внутрішнього фронту». На нього покладалося завдання боротися з армією М. Омеляновича-Павленка, яку більшовики частіше називали «військом Тютюнника» під впливом листівок за його підписом, що ширилися Україною тисячами.

У ніч з 24 на 25 березня 1920 р. між бійцями УНР та російськими червоноармійцями відбувся бій поблизу Ємилівки (Кіровоградська область). Українці зупинилися на відпочинок і через неуважність варту були зненацька атаковані червоно-

армійцями 123-ї бригади 41-ї дивізії у кількості 300 багнетів та 80 шабель [15, с. 43]. Основний тягар бою припав на дві сотні полку Чорних запорожців та Низовий курінь Запорізького пішого полку. Червоні мали значну перевагу в живій силі та зброї, тому під їхнім натиском бійцям УНР із втратами довелося відступити, але більшовики не змогли розвинути свій наступ, бо наштотувалися на серйозний опір українських вояків. М. Омелянович-Павленко відзначив залізну дисципліну, яка панувала у війську під час цього бою: *«часто тепер, коли це все давно минуло, я згадую ту святую покірність у виконанні бойових наказів. Було чути лише одне слово – наказ. І це було символом, якимсь страшним гіпнотизуючим словом»* [14, с. 320]. Українські частини, зазнавши значних втрат, відступили до села Вербове. Червоні їх не переслідували, бо були задоволені здобутими трофеями та переконані в повному розгромі противника.

Однак, незважаючи на більшовицькі реляції *«про цілковите знищення»* Запорізької дивізії, рейд армії УНР тривав. 25–26 березня 1920 р. Київська дивізія захопила Новоархангельську переправу. Штаб Запорізької дивізії зосередився в районі сіл Небелівка та Нерубайка (нині Кіровоградська обл). Волинці прикривали рух дивізій із півдня та сходу та отримали наказ розпочати рух на терени Голованівщини до села Оксаниного, вздовж річки Ятрань до Перегонівки. 26 березня в Торговиці було видано наказ про форсування залізниць: Новоукраїнка-Бобринець та Новоукраїнка-Єлисавет-Херсонської губернії. Переправу планували завершити до 27 березня 1920 р.

30 березня 1920 р. вся армія Першого Зимового походу зосередилася в районі Хмельового – Глодос – Новомиргорода. Найбільше потребували відпочинку частини Запорізької дивізії, які брали участь у Ємилівському бою. М. Омелянович-Павленко згадував, що околиці Новоукраїнки-Глодос-Малої та Великої Виски були добре відомі війську з попередніх подій, а у війську було чимало старшин та козаків із цих селищ. Полковник Андрій Долуд особисто побував у Плетеному Ташлику, де зібрав потрібну інформацію, а також залишив на станції телеграфний патруль, доручивши йому вночі подати низку неправдивих депеш, що ввели в оману більшовиків стосовно чисельності та напрямку руху армії УНР.

Червоні, налякані чутками про українське військо, спішно укріплювали Новоукраїнку: копали шанці, ставили гармати, перешкоди. Залоги були в повній готовності. Такі заходи були пов'язані

з тим, що на станції були чималі запаси зброї та відділ панцерників. У районі Єлисавет-Новоукраїнка-Знам'янка зосередилися значні військові сили червоних, бо ця ділянка була стратегічною для 14-ї більшовицької армії.

Результатом безневних подій було ухвалення командуванням армії УНР важливого рішення про продовження Першого Зимового походу теренами Правобережжя на південь у напрямку Вознесенська. Успіхом можна вважати встановлення контролю над переправами та залізницями, які було форсовано без втрат. Налякані рухом та чисельністю українського червоні стягнули чимало частин до Єлисавета, а місто оголосили в стані облоги. Армія Омеляновича-Павленка також зробила велику справу в пропаганді боротьби за українську державність. Це помітив Ісак Мазепа – прем'єр-міністр УНР, який йшов стежками війська Зимового походу:

«Пригадую, вертаючись назад з Єлисавета, я особливо виразно відчув, яке велике діло виконала наша армія своїм Зимовим походом. Здається не було села чи містечка в цьому районі, де б не побувала наша армія. І всюди, де вона спинялася, залишала по собі нестертий слід, посіяла зерна невмирущої свідомості поміж українською людиною. Нам часто доводилося говорити із селянами. Всюди про «армію Павленка й Тютюнника» залишилися найкращі спомини. Нерідко з сльозами на очах селяни оповідали нам, як вони зустрічали й приймали у себе «наше, українське військо» [9, с. 367].

Приязні стосунки в армії УНР склалися не тільки з українським населенням, а й з мешканцями інших національностей. Зокрема, євреїв Голованівщини та росіян-старовірів із села Злинка Маловисківського району.

Вирішальні бої між червоноармійцями та вояками армії УНР на теренах Центральної України відбулися в квітні 1920 р. Більшовики постійно нарощували свої сили, перекидаючи їх до Єлисавета. І. Мазепа, який у квітні 1920 р. відвідав Єлисаветград, згадував про це: *«Місто було переповнене большевицьким військом. Були все це московські регулярні частини, добре вдягнені й озброєні. Весь час із півночі прибували нові військові відділи»* [9, с. 366]. Уявлення про плани червоних дозволяють скласти накази командуючого Єлисаветградського гарнізону, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області. Варто зазначити, що ці документи, значно інформативніші за джерела, знайдені Ярославом Тинченко в архіві Збройних Сил російської республіки, бо вони

стосуються переважно аналізу руху та планів армії УНР [15].

Нагадаємо, що згідно наказу від 7 березня 1920 р. частини 41 та 60-ї дивізії 14-ї армії мали в найкоротший термін *«завершити ліквідацію павленківських банд»* в районі Єлисаветграду-Новоукраїнки. Для спостереження за переміщеннями частин армії УНР у розпорядження командування 14-ї армії було передано навіть кілька авіаційних загонів. Якщо частини 41-дивізії вели бої з вояками УНР переважно суходолом, то завданням 60-ї дивізії була охорона залізничних вузлів та великих міст. Крім того, зважаючи на активність загонів армії УНР у Центральній Україні в складі штабу 14-ї армії наприкінці березня 1920 р. було створено т. зв. «Штаб внутрішнього фронту», про що згадувалося вище.

На початку квітня 1920 р. для більшовиків виникли сприятливі обставини для ліквідації рейду армії УНР. Накази начальника Єлисаветградського гарнізону свідчать про активізацію наступальних дій червоноармійців проти українського війська. Наказом від 5 квітня 1920 р. передбачалося взяти «бандитів» у кільце. Частини 60-ї дивізії посилили контроль над залізницею та довколишніми селами: Хмельове – Янопіль – Якимівка – Плетений Ташлик – Капустине [2, арк. 9].

Однак навіть в умовах наступальної тактики, більшовики передбачали небезпеку для Вознесенська, де знаходилися склади 14-ї армії, які щойно поповнилися військовим майном та цивільним крамом із Одеси. Гарнізон Вознесенська був попереджений про небезпеку нападу загонів УНР. Для підкріплення туди навіть відправили бронепотяг «Червоний селянин».

Тим часом вояки УНР достатньо легко захопили Бобринець, поповнивши запаси харчування. Однак вже 9 квітня 1920 р. на Великдень зазнали поразки в бою за станцію Долинська. Чому? Залізничні станції були пріоритетними для більшовиків, тому командування внутрішнього фронту виділило для цього кілька збірних загонів зі складу 7-ї стрілецької дивізії, до яких приєдналося 130 бійців Єлисаветградського та 120 вояків Миколаївського гарнізонів. 9 квітня 1920 р. більшовики атакували частини УНР в Ізраїлівці. Бій продовжився на Великдень – 10 квітня. До речі, це велике релігійне свято не надто позитивно вплинуло на настрій бійців УНР, серед яких було чимало віруючих. Зі значними втратами українські вояки залишили цю важливу залізничну станцію, використавши майже всі набої. За даними Я. Тинченка втрати армії УНР під Долин-

ською становили 60 осіб [15, с. 80]. А інформація з більшовицьких джерел, згідно якої набоїв у противника лишилося не більше п'яти на вояка, узгоджується зі спогадами вояків армії УНР про подібні проблеми [2, арк. 11]. *«Ворог у цей же день знову двома дивізіями, підтриманий броневиками, розпочав наступ з боку Миколаєва і ст. Долинської, – прийшлося, відбиваючись, вичерпати останній запас набоїв. Не мали набоїв й інші дивізії, а тим часом ворог навідає»,* – описав результат бою Олександр Доценко [4, с. 103].

В цих умовах командування 14-ї армії вирішило, нарешті, реалізувати свій план, і розгромити українське військо. Про це свідчить наказ очільника Єлисаветградського гарнізону від 10 квітня 1920 р. З частин Єлисаветградського та Новоукраїнського гарнізонів створювалася Єлисаветградська група, яка отримала наказ не пізніше 12 квітня (!) перейти в наступ «на загони Тютюнника» та знищити їх, не дозволивши прорватися з оточення навіть маленьким групам. В селах, що симпатизували армії УНР або повстанцям, наказували брати заручників [2, арк. 11]. Єлисаветградська група формувалася з вояків 63-го полку 14-ї армії, також до її складу увійшли члени кількох караульних батальйонів.

Натомість М. Омелянович-Павленко наказав прискореним маршем рухатися до Вознесенська, уникаючи оточення та переслідування ворожими відділами. На відміну від червоних, воякам УНР вдалося реалізувати свій план. На світанку 16 квітня 1920 р. під час несподіваної і зухвалої атаки, з огляду на нестачу набоїв, Вознесенськ було захоплено. До рук вояків армії УНР потрапила велика кількість зброї, набоїв, амуніції, якої конче потребувало військо, що перебувало в рейді ворожим запіллям майже пів року.

Втрата Вознесенська стала для більшовиків подвійною поразкою: їм не вдалося розгромити армію УНР та запобігти втраті складів, за рахунок яких українські вояки значно посилилися та отримали можливість продовжити боротьбу з червоноармійцями. Чому так сталося? Адже більшовики передбачали можливий рух армії УНР на Вознесенськ та навіть попереджали гарнізон про ймовірний напад. Наявні джерела прямої відповіді на ці питання не дають. Дивним чином документація про бойові дії між частинами 14-ї армії та військом УНР, що зберігалася в Державному архіві Кіровоградської області, обривається наказом 10 квітня 1920 р. про створення Єлисаветградської групи, яка мала завершити розгром армії УНР. Наступний документ стосується лише подій серпня 1920 р.

Історик Я. Тинченко теж не наводить документів, які б пояснювали зрив операції червоних з ліквідації армії УНР за найбільш сприятливих, із лютого 1920 р., обставин. Першим, хто намагався розібратися у причинах невдачі більшовиків, був Михайло Михайлик – повстанець із Глодосів, учасник бою під Крутами 1918 року. В спогадах, надрукованих в «Літописі Червоної Калини» 1934 р., він виклав свій погляд на складові успіху армії УНР у Вознесенську 16 квітня 1920 р.:

«Вдогонку за армією УНР, що була вже під Вознесенськом, через містечко Злинка переследували частини 60-ї дивізії. Злинка виступила проти 60-ї дивізії і затримала її на два дні, ведучи завзяті бої... По дводеннім бою з застосуванням артилерії з обох сторін Злинка була переможена. Червоні спалили 80 дворів і забили 200 селян. Правда багато і червоноармійців було забитих. Завдяки цьому бою дивізія не наспіла до Вознесенська, де армія УНР провадила свої акції»» [13, с. 8].

Протягом тривалого часу дослідники визвольних змагань оминали увагою цю інформацію. Наскільки можна довіряти версії М. Михайлика та чи мало вплив Злинське антибільшовицьке повстання на результат бою під Вознесенськом? Ретельний аналіз цього повстання, яке, наголошуємо, звісно не узгоджувалося з керманичами армії УНР, але мимоволі суттєво допомогло українському війську, автор подав у книзі «Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922 рр. Український погляд. Рік. 1920. Проти червоних та білих окупантів» [10, с. 75–90]. У цьому випадку наголошується, що Злинське повстання відбулося тоді, коли армія УНР атакувала Вознесенськ і переймалася за свій тил з боку Єлисаветчини, так Ю. Тютюнник називав частину теренів Центральної України [16, с. 16, с. 188, с. 199]. Намагаючись вирватися з можливого оточення, а саме такі плани виношували командири червоних, військо УНР рушило на південь. Більшовики помилково чатували на них на південному напрямку, поблизу Нового Бугу, але водночас були змушені тримати чисельні загони в Центральній Україні, очікуючи нападу повстанців на Єлисаветград. Сил для боротьби на всіх ділянках фронту не вистачало. Керівник тилу 14-ї армії визнавав це: *«Обмеження частин, які перебували в розпорядженні запілля, та малочисельний їх склад перешкоджає швидкій ліквідації петлюрівців та інших банд. Штабу тилу, через це доводиться терміново перекидати частини в райони, що перебувають під загрозою, залізничні вузли та маневруючи ними, вдається*

лише попереджати дії банд, а знищити їх зовсім немає можливості» [10, с. 76].

А О. Доценко писав, що селяни-розвідники інформували, що ще 6 квітня з Вознесенська в бік Помічної (залізнична станція центрі України) виїхало два ешелони комуністів невідомої кількості для «зліквідування банд» [4, с. 99]. Тому без сумнівів велике повстання в більшовицькому тилу, якраз між Єлисаветом та Вознесенськом, та ще й поблизу важливої залізничної станції Капустине було вигідне українському війську. Та чи збиралися частини 14-ї армії переслідувати армію УНР? Документа, який би підтверджував думку М. Михайлика, відшукати не вдалося, хоча наказ завершити розгром «військ Тютюнника» до 12 квітня може бути використаний на користь цієї версії. Тим більше, що село Злинка знаходилося на найкоротшому відрізку шляху між Єлисаветом та Вознесенськом.

Злинське повстання, яке вибухнуло саме на Великдень 1920 р., більшовики могли сприйняти як військову дію, пов'язану з загонами М. Омеляновича-Павленка. В одному з наказів очільника Єлисаветградського гарнізону згадувалося, що *«на Пасху банди збираються атакувати Єлисаветград»* [2, арк. 11]. Хоча, ми не виключаємо, що М. Михайлик міг прийняти частини 14-ї армії, які викликали для придушення повстання, за сили, що прямували до Вознесенська для боротьби за армією УНР. Цікаво, що після приборкання більшовиками повстання в Злинці, документи про його перебіг теж зникли з архіву з дивним формулюванням «изъято»!

Тим часом вояки Єлисаветградської групи, зокрема і 63-й полк, вже після втрати Вознесенська знову почали переслідувати противника. Про це свідчать документи, які вдалося відшукати Я. Тинченку в російських архівах: *«Із зведення внутрішнього фронту 14 армії до 18 години 26 квітня 1920 р. № 44-Б. Анан'ївський район: 63 полк и Єлисаветградський загін, переслідував противника. 24-го у 18 годин увірвалися в передмістя міста Анан'їва, де зосередилося біля 2000 кавалерії та 2000 піхоти при кулеметах та гарматах. Бандити за підтримки шести навколишніх сил оточили полк й після 13 годинного бою полк відійшов у Беково»* [15, с. 62].

Привертає увагу факт тривалості бою – 13 годин! А напередодні захоплення Вознесенська, за два тижні до того, вояки армії УНР вичерпали майже весь запас набоїв, а гармати переважно були несправні. Тож шансів перемогти армію М. Омеляновича-Павленка раніше, наздогнавши

її під Вознесенськом, відстань між містами трохи більше 120 км, червоним було набагато простіше.

Під час дискусії стосовно цього епізоду визвольних змагань постало питання про участь вояків 60-ї дивізії 14-ї армії більшовиків у придушенні Злинського повстання. Мовляв, у цей час її підрозділи перебували в іншому місті. Однак ґрунтовний дослідник тих подій Я. Тинченко згадував про участь у боротьбі з повстанцями вояків саме 60-ї дивізії, які контролювали залізницю. Одна з таких залог знаходилася на ст. Капустине, що зовсім поруч зі Злинкою. Також не викликає сумнівів, що бої з повстанцями вели вояки 14-ї армії, тобто це могли бути червоноармійці 41-ї дивізії, 2 бригади 7-ї стрілецької дивізії або частини Єлисаветградської групи, створеної для боротьби з армією УНР.

Стосовно дати початку повстання існують різні версії. За спогадами місцевих, які ретельно збирала дослідниця Ольга Голованова, повстання тривало з 16–18 квітня 1920 року [1, с. 41]. Ця дата як початок повстання зустрічається й на сторінках «Історії міст і сіл України» [6, с. 405]. А от в одному з більшовицьких документів фігурує й інша дата – 12–14 квітня 1920 р. [3, арк. 134].

Обидві версії співпадають з рухом армії УНР на Вознесенськ та боями за це місто. Тобто, якщо повстання відбулося 12–14 квітня 1920 р., то затримало рух більшовиків на Вознесенськ

і дозволило уникнути удару в тил напередодні штурму, а якщо бої під Злинкою відбулися 16–18 квітня, то співпали з атакою армії УНР на Вознесенськ і унеможливили допомогу місцевому гарнізону. Тому, на наш погляд, думки опонентів про відсутність зв'язку між Злинським повстанням та вдалою військовою операцією армії УНР під Вознесенськом, є помилковою. Територіальна близькість населених пунктів, дати подій, згадки про Вознесенськ у планах обох сторін, спогад М. Михайлика, гадаємо, є цілком достатніми аргументами на користь нашої версії.

Висновки. Підбиваючи підсумки військових дій між Червоною армією та Дієвою армією УНР в центрі України протягом лютого – квітня 1920 р. можна зробити висновок, що червоним не вдалося виконати своєї бойової задачі: ліквідувати рейд українського війська. Натомість армія УНР, яка під час перебування в Центральній Україні зросла за рахунок загонів А. Гулого-Гуленка, зуміла виконати своє завдання, здобувши Вознесенськ. Селянські повстання проти більшовиків на соціально-економічному та релігійному ґрунті допомогли армії УНР захопити це місто, що було важливою військовою базою противника. Цей успіх допоміг вдало завершити Перший Зимовий похід, що завершився 6 травня 1920 р. злукою з частинами армії УНР, що разом з поляками провадили війну з російськими більшовиками.

Список літератури:

1. Голованова О. Злінка: від витоків до сьогодення. Кіровоград: «Поліграф-сервіс», 2014. 460 с.
2. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіро). Ф. 1, оп. 1, спр. 15.
3. ДАКіро. ф. 347, оп. 1, спр. 247.
4. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 376 с.
5. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку чорних запорожців армії Української Народної Республіки. Київ: Стікс, 2010. 448 с.
6. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. Київ: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. 816 с.
7. Ковальчук М., Руккас А. Перший Зимовий похід Армії УНР. *На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах та революціях 1914–1921 років*. Х.: КСД, 2016. С. 200–223.
8. Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського: джерелознавчий аналіз. *Холодний Яр*. Х.: Фоліо, 2017. С. 294–354.
9. Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
10. Митрофаненко Ю. Боротьба селян і повстанців з більшовиками (лютий – травень 1920 р.) / *Роки боротьби 1917–1922 на Єлисаветчині. Український погляд. Рік. 1920. Проти білих та червоних окупантів*. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 276 с.
11. Митрофаненко Ю., Чертова Н. Злинське антибільшовицьке повстання 1920 р.: хронікально-документальна реконструкція події / *Педагогічний вісник*. 2020. Вип. 1–2. С. 92–98.
12. Митрофаненко Ю., Голованова О. Пекельна Пасха. Як російські старовіри допомогли армії УНР здобути Вознесенськ. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/04/17/157357/> (дата звернення 28.07.2021).
13. Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 2. С. 8.

14. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). К.: Темора, 2007. 608 с.
15. Тинченко Я. Лицарі Зимових походів 1919–1922 рр. К.: Темпора, 2017. 760 с.
16. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. К: Книга роду. 2008. 312 с.

Mytrofanenko Yu.S. MILITARY STRUGGLE BETWEEN THE UNR ARMY OF THE FIRST WINTER CAMPAIGN AND THE RED ARMY ON THE TERRITORY OF CENTRAL UKRAINE ((FEBRUARY – APRIL) 1920)

The article deals with a little-known episode of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: the influence of the Zlyn anti-Bolshevik peasant uprising on the course of events of the First Winter Campaign of the Active Army of the Ukrainian People's Republic in 1920. The focus of the research is the military aspect of the first liberation struggles. Chronological framework of the study – February – April 1920. Geographical – terrains of Central Ukraine. In particular, its part from Southern Bug to Ingul is located on the territory of modern Kirovohrad and Mykolaiv regions. The author analyzes the influence of the insurgent movement in the territory of Yelissavetchyna (part of Central Ukraine, located within the Kirovohrad region) on the course and result of the military operation of the Active Army of the Ukrainian People's Republic to capture Voznesensk in April 1920.

This episode of the liberation struggle was overlooked by researchers of the military history of the Ukrainian People's Republic, which was proven by the analysis of the historiographical section of the issue of the publication. The author introduces a number of unknown sources from the State Archive of the Kirovohrad region into the scientific circulation, which are involved in the scientific circulation for the first time.

The result of the study is the conclusion that the Zlyn anti-Bolshevik uprising in Central Ukraine in April 1920 had a significant impact on the course of the successful military operation of the Active Army of the Ukrainian People's Republic under the command of M. Omelyanovich-Pavlenka against the Russian Bolshevik invaders. The cause of the uprising was the economic policy of the Russian Bolsheviks in the Ukrainian villages. Another factor in armed action was religious. The Reds were going to carry out the robberies on Easter, which became the reason for the uprising. The people of Zlyn managed to detain for several days the soldiers of the Red Army, who had previously received the task of destroying the units of the UNR army operating in the territory of Central Ukraine. The author proves the connection between these events and draws a conclusion about the influence of the peasant insurgent movement on the successful operation of the Ukrainian army.

Key words: Central Ukraine, Active Army of the Ukrainian People's Republic, First Winter Campaign, insurgent movement, Zlynka, Red Army.